

АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА ІСТОРИКІВ

ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ

**ДО 80-ЛІТТЯ
ПОЧАТКУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Осіння наукова сесія 2019 року

АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА ІСТОРИКІВ

Оргкомітет та редколегія:

Наталя Печеніна, доцент, кандидат історичних наук, завідувачка кафедри історії України та правознавства.

Вадим Яшин, доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

Статті подано в авторській редакції з мінімальною технічною корекцією

Історичні читання до 80-ліття початку Другої світової війни.
Збірник текстів та матеріалів виступів. Осіння наукова сесія, 31 жовтня 2019 року. [Електронне видання] / Редколл.: Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг, 2019.

Збірник містить тексти наукових та інших усних виступів учасників Осінньої наукової сесії 2019 року, присвяченої 80-літтю від початку Другої світової війни. Наукові сесії організовуються двічі на рік та присвячуються найважливішим подіям модерної та сучасної історії.

Академічна громада істориків – інтелектуальна творча спільнота нинішніх, колишніх та майбутніх студентів-істориків, викладачів-істориків Криворізького державного педагогічного університету та усіх вільних дослідників, чиїм життєвим покликанням є служіння безсмертній Клію.

- © Автори статей, 2019
- © Організація матеріалів: Н.Печеніна 2019
- © Редактура: Н.Печеніна, В. Яшин, 2019
- © Ідея та формат заходу, Н.Печеніна, В.Яшин 2019
- © Дизайн обкладинки, художнє оформлення. В.Яшин, 2019
- © Комп'ютерна верстка, В. Яшин, 2019
- © КДПУ, 2019

ЧИ БУЛА ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА НЕВІДВОРОТНОЮ ТА НЕМИНУЧОЮ?

Це складне питання задавало собі не одне покоління істориків та фантастів. В жанрі альтернативної історії існує два улюблених напрямки: що було б, якби Третій Райх переміг та, що було б якби він не розпочав Другу світову війну [3, с. 485 – 487.]. Це свідчить про те, що людство все ще намагається осмислити та інтерпретувати ті помилки, які стали причиною однієї з найбільших трагедій людства.

На нашу думку, щоб відповісти на запитання чи була Друга світова війна невідворотною та неминучою, необхідно відповісти на два інші запитання: по-перше, яким чином можна було уникнути агресії Третього рейху і, по-друге, які країни, окрім нацистської Німеччини могли б розв'язати війну. Проте потрібно розуміти, що ставлячи запитання «якби?» ми знаходимося у сфері альтернативної історії, тому будь-які висновки, навіть підкріпленні аргументами, не будуть стовідсотковими.

Яким чином можна було уникнути агресії з боку Третього рейху? Велика Британія обрала шлях «умиротворення агресора», і ця доктрина зазнала краху [4, с. 72 – 97] . Але якби гаранті Версальсько-Вашингтонської системи пішли іншим, більш жорстким шляхом, де був би той переломний момент, коли ще можна було б зупинити Гітлера? На нашу думку це проміжок часу між березнем 1935 року та 10 квітнем 1938 року. Саме тоді Гітлер, випробовуючи Версальсько-Вашингтонську систему на міцність, почав одну за одною порушувати її угоди.

16 березня 1935 року замість сил самооборони створюється Вермахт, що стало прямим порушенням частини V Версальського договору про «Військове, морське та повітряне положення» Німеччини, яка обмежувала склад німецьких збройних сил 100-тисячною сухопутною армією і нечисленним військово-морським флотом (загальна військова повинність скасовувалася). Німеччині заборонялося мати Генеральний штаб, військову авіацію, підводні човни, великі бойові кораблі, танки, зенітну і важку артилерію, а також хімічну зброю [1, с. 63 – 80].

Другою можливістю зупинити агресора була ремілітаризація Рейнської області, що було порушенням статей 42, 43 Версальського договору, за якими Німеччина не могла мати укріплення і війська у зоні 50 км на схід від р. Рейн. У разі порушення (ст. 44) це означало б ворожий акт по відношенню до держав, що підписали цей Договір [1, с. 21 – 22].

На світанку 7 березня 1936 року 19 піхотних батальйонів німецької армії і кілька військових літаків були перекинуті в Рейнську область. Вони досягли Рейну об 11 годині ранку, і три батальйони переправились на західний берег. Після того як німецькі розвідувальні літаки відзначили концентрацію тисяч французьких солдатів на кордоні, генерал В. Бломберг благав Гітлера негайно віддати наказ про відведення військ. Останній запитав, чи перейшли французи кордон. Отримавши відповідь, що вони цього не зробили, Гітлер запевнив Бломберга, що цього і не станеться [7]. Генерал Г. Гудеріан на допиті французькими офіцерами після закінчення Другої світової війни сказав: «Якби ви, французи, втрутилися в Рейнській області в 1936-му, ми б програли все, і падіння Гітлера було б неминучим» [8]. Сам Гітлер говорив: «48 годин після маршу в Рейнську область були найвиснажливішими в моєму житті. Якби французи увійшли в Рейнську область, нам довелося б ретируватися з підібраними хвостами. Військові ресурси, що знаходилися в нашому розпорядженні, були неадекватні навіть для надання пасивного опору» [6].

Третьою, і останньою можливістю, став аншлюс Австрії 13 березня 1938 року, який порушував ст. 80 Версальського договору. В ній зазначалося, що Німеччина визнає і буде суворо поважати незалежність Австрії в межах, встановлених Договором, укладеним між цією Державою та Головними Союзними і об'єднаними Державами [1, с. 38]. Після аншлюсу Гітлера вже не можливо було зупинити.

Отже, агресії Третього рейху можна було уникнути, якби країни-гаранти діяли жорсткіше під час трьох вищезгаданих подій. В такому випадку виникла б альтернативна часова лінія з можливістю припустити дві важливі відмінності від реальної часової лінії: а) Третій рейх було б придушено в зародку; б) позитивний досвід боротьби з порушником Версальсько-Вашингтонської системи мотивував би Францію і Велику Британію жорстко реагувати на будь-які спроби ревізій цієї системи.

Якщо спробувати відповісти на друге питання то, на нашу думку, «альтернативним агресором» могли б стати Японія, Італія чи ССРСР. Існують аргументи як «за», так і «проти» того, що ці країни наважаться на відкриту агресію. Ми не випадково вказали Японію першою, бо вважаємо її найвірогіднішим агресором. Метою її загарбницької політики було будівництво Великої Східноазійської сфери співпроцвітання (яп. **【大東亜共栄圏】**, **だいとうあきょうえいけん** дай-тōа кьōей-кен), а особливою, з одного боку, те, що вона почалася задовго до її офіційного оголошення у радіозверненні під назвою «Міжнародне становище і становище Японії» міністра закордонних справ А. Хачиро 29 червня 1940 р. Початком політики японського мілітаризму можна вважати Японо-Китайську

війну 1894 – 1895 рр, коли Японія отримала свої перші колонії – Тайвань та Пенху. З іншого боку, ця політика передбачала розрахунок, по-перше, на власні сили, а по-друге, на сателітів Японської імперії. Тобто відсутність союзників, підтримки Третього рейху та Італії, аж ніяк не могли зупинити експансії Японії. Іншим аргументом на користь Японії як вірогідного агресора, може служити те, що на Тихоокеанському фронті у реальній часовій лінії Японія воювала також без допомоги союзників. Спираючись на ці аргументи, можливо було б зробити наступні прогнози:

- Японія з великою вірогідністю буде проводити агресивну зовнішню політику.
- Ця політика призведе до відкритої війни, яка охопить території Тихоокеанського фронту Другої світової війни.
- Проти Японії та її сателітів будуть воювати Британія, її домініони, Франція, США.
- Не можливо передбачити дії іншого могутнього гравця – СРСР. На нашу думку, як і в реальній часовій лінії Японія буде намагатися добитися нейтралітету СРСР, а США – привернути СРСР на свою сторону.
- Це буде велика, але локальна війна, яка не переросте у нову світову війну.

Якщо говорити про Італію то, на нашу думку, тут можливий був би один з двох сценаріїв:

1. Розв'язання Другої італо-ефіопської війни у 1935 призведе до конфлікту з Великими державами, які в альтернативній часовій лінії змогли б приборкати Третій рейх. Слабка італійська армія, без сильного союзника не зможе їм протидіяти, і фашистський режим в Італії буде повалено силами Британії та Франції.

2. Італія не буде проводити агресивної зовнішньої політики. В такому разі фашистський режим в Італії може існувати дуже довго, аналогічно режиму Франко в Іспанії та режиму Салазара в Португалії.

На нашу думку агресію СРСР не можна виключати, але є серйозні аргументи, які вказують на складність такої агресії. По-перше, рішення XIV з'їзду ВКП(б) про будівництво соціалізму в окремо взятій країні фактично відклало збройну агресію СРСР проти західноєвропейських країн на не визначений термін [2]. По-друге, у разі війни Червона армія мала б зіткнутися не лише з Польщею та Чехословаччиною, але й з країнами – гарантами тих договорів, які встановили кордони цих держав [1, с. 38 – 46]. У разі відкритої війни СРСР наштовхнувся б на дуже відчутний опір. Проте можливість такої агресії не можна виключати.

Отже, можна зробити висновок, що Друга світова війна не була невідворотною та неминучою. За допомогою рішучої, жорсткої відповіді Країн-гарантів Версальсько-Вашингтонської системи її можна було уникнути: блокуючи агресора на початковому етапі загострення міжнародних відносин (Третій рейх, фашистська Італія), втримуючи його від агресивних дій (СРСР), або обмежуючи конфлікт лише певним регіоном (Японія).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Версальский мирный договор Полный перевод с французского подлинника/Под ред. проф. Ю. Ключникова и А. Сабанина. Москва, 1925. 227 с.*
2. *История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Москва, 1946. 352 с.*
3. *Лем С. Фантастика и футурология. Кн.2. Москва. 2004. 607 с.*
4. *Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. В 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса, М.В. Пономарева. Ч.1. Москва, 2005. 463 с.*
5. *Hitler Alan V. A Study in Tyranny. London, 1952. P. 135.*
6. *Heinemann J. Hitler's First Foreign Minister, Berkeley: University of Los Angeles Press, 1979. P.115.*
7. *Matthews R. Hitler: Military Commander.(Arcturus, 2003. P. 116.*
8. *Tournoux, Petain et de Gaulle. Paris, 1964. P. 159.*

ЗМІНА ОБРАЗУ НІМЕЧЧИНИ ЯК ВОРОГА В РАДЯНСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ ПРОТЯГОМ БЕРЕЗНЯ – ГРУДНЯ 1939

Як вказується у збірнику документів «Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны» під редакцією А. Я. Лівшина та І. Б. Орлова, пропаганда є поширення інформації з метою впливу на настрої в суспільстві, а в ідеалі – на масову свідомість, і при цьому, свого роду, «програмуванням» на необхідну поведінку чи світогляд. [2, с. 5] А тому, логічно вважати, що процес пропаганди необхідної ідеології досить об'ємний та важкий процес, який має безупинно підтримуватися новими порціями інформації та моделей поведінки, що пропагуються. Водночас, напрям пропаганди формується на основі ідеології, зміни якої відображаються і на пропаганді.

Якісним прикладом вибудованої конструкції, яка мала витримати різкий поворот стала радянська пропаганда 1939 року. Тоді відбулося швидко та неочікуване зближення між двома країнами з дуже потужними системами пропаганди: Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Третього Райху.

Метою нашої розвідки є аналіз саме радянської пропаганди, як поширеної на території України. Отже, після утворення СРСР та поразки в Польсько-радянській війні 1920-1921 рр. керівництво «країни Рад» проводило планомірну пропаганду майбутньої «світової соціалістичної революції». В цілому, з середини 30-х політика спрямовувалася на підготовку населення до війни, ця ідея була відображена у новій військовій доктрині, яка передбачала «війну на території ворога, малою кров'ю» [1; с. 51].

Для мілітаризації суспільства використовувались не лише офіційні військово-політичні документи, також створено завуальовані методи пропаганди. Для прикладу можна навести декілька зразків радянського мистецтва кін. 30-х років ХХ ст.:

- низка плакатів (поширений вид пропаганди), які давали установку на швидку війну («Если завтра война» 1938 р.);
- художня література - М. Шпанов «Перший удар: Повість про майбутню війну», Москва 1939 р.;
- «Якщо завтра війна» фільм 1938 р. - колектив режисерів - Ю. Дзиган, Г. Берьозко, М. Кармазинский, Л. Анці-Половський;
- музика, як саундтреки до фільмів, так і окремі композиції. [1; С. 52-53]

При цьому дуже важливим моментом лишалася відверто антифашистська спрямованість цієї пропаганди. Радянському суспільству потрібно було знайти зовнішнього ворога. І таким ворогом на початку 1939 р. лишалися фашисти. Такі настрої населення чітко орієнтують радянські спецслужби. Так, Владислав Гриневич наводить слова обласного техника-інструктора: «Ми за мир. Але до бою готові», а в документах про прийняття нової присяги прямою цитатою вказується, що командир відділення лишається на пожиттєву службу і при цьому «ще більше зародилася ненависть до ворогів народу та фашизму». [3; с. 946] І можна навести безліч таких прикладів, коли на всіх рівнях, серед всіх професій, «ненависть до націонал-соціалізму впомповувано у нас цілими роками» (орфографія згідно з оригіналом – діаспорним перекладним виданням) [1; с. 54]. Тобто, протягом 30-х рр. повсюдно поширена ідея «зовнішнього ворога» (при цьому капіталістичного) але першою загрозою виступала саме Нацистська Німеччина.

Однак, було б неправильним вважати, що Радянський Союз лишався осторонь міжнародної політики. Владислав Гриневич в своїй монографії глибоко описує політичний аспект подій, що відбувалися в Європі в 1938 – на поч. 1939 рр. Для нас головним є саме ідеолого-дипломатична сторона подій навколо Чехословаччини, яка уособлюється промовою Й. Сталіна на XVIII з'їзд ВКП(б). В ній йшлося про те, що західні держави не зможуть спровокувати Радянський союз та Німеччину до конфлікту, а також про «божевільну» ідею «приєднати слона до козявки», тобто УСРР до Карпатської України. Як результат – з дозволу Гітлера Угорщина розпочинає вторгнення до Закарпаття. А ліквідація Карпатської України знімає останню перешкоду на шляху зближення Німеччини та СРСР.

Апогеєм перемовин та поступок на міжнародній арені стало підписання Пакту Молотова-Ріббентропа. Як найближчий в соціальному плані наслідок – неоднозначна реакція суспільства, яка показала масштабність попередньої антифашистської пропаганди. Зрештою, один письменник (А. Шиян) сказав, що радянському уряду тепер потрібно миритися з фашистами, по-новому «обробляти» громадське мислення бо «кожен піонер знає, що фашист – наш заклятий ворог» [3; с. 969].

Як результат народне незадоволення хвилеподібно наростало. При цьому надзвичайно оперативно повелася робота про «виправдання» несподіваної дружби між СРСР та Третім Райхом, а саме:

- на найвищому рівні – промови генерального секретаря Й. Сталіна та інших високопосадовців

- в газетній сфері – перші шпальти газети «Правда» активно висвітлювали дружбу радянського та німецького народу
- в мистецтві зникла антифашистська пропаганда, натомість з'явилися класичні німецькі твори, (п'єси, опери і т.д.) [1; С. 55].

Пакт Молотова-Ріббентропа мав таємний додаток, про «розподіл сфер впливу», згідно з документом Вермахт розпочав окупацію Західної полоси з 1 вересня 1939 р. Натомість Червона армія ввійшла до сфери впливу СРСР в Польщі лише 17 вересня 1939р. Ці події висвітлюють іншу сторону активної пропаганди, а саме віднаходження нової тематики, дуже ефективною в умовах обмеженого часу. Мова йде про «допомогу братам українцям та білорусам», або виправдання наступу радянських військ на Польщу під назвою «Визвольний похід».

Таким чином, можна говорити, про, те що комуністична ідеологія, яка до цього превалювала у всіх питаннях життя країни, з кін. 30-х рр. перестає бути основним критерієм вибору політичного напрямку, а ця можливість в повному обсязі переходить до найвпливовіших осіб, які являли собою керівництво країни. Їх діяльність не в останню чергу спиралася на дуже якісно вибудованому механізмові пропаганди.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно політичні настрої в Україні, 1939-червень1941. Київ-Дніпропетровськ, 2012. с. 504*
2. *Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов / Авторы-сост. Лившин А. Я., Орлов И. Б.. Москва, 2007. С. 819*
3. *Радянські органи державної безпеки у 1939 - червні 1941 р. Зб. док. / Упор. Даниленко В., Кокін С. Київ, 2009. 1312 с.*

СТАВЛЕННЯ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА СПОГАДАМИ ДЖ. НЕРУ

Дж. Неру був відомим політиком Індії ХХ ст., який боровся за незалежність батьківщини від колоніального панування Англії, був прихильником Махатми Ганді та ненасильницької боротьби у міжвоєнний період. Належав до ІНК. В своїй книзі "Відкриття Індії" Неру сформулював головний напрямок зовнішньої політики майбутньої Індії: "Национальный конгресс постепенно выработал собственную внешнеполитическую линию, основанную на ликвидации политического и экономического империализма во всем мире и установлении сотрудничества между свободными странами. Эти принципы находились в согласии с требованием о предоставлении независимости Индии. Еще в 1920 году Конгресс принял резолюцию о внешней политике. В этой резолюции подчеркивалось наше желание сотрудничать с другими странами и в особенности установить дружественные отношения со всеми соседними государствами".

Неру свідчить про позиції ІНК щодо майбутньої можливої війни та згадує ставлення до неї: "Национальный конгресс начал в 1927 году определять свой внешнеполитический курс. Конгресс заявил, что Индия не может принимать участие в империалистической войне и что ни при каких обстоятельствах нельзя принуждать ее к вступлению в какую бы то ни было войну, не заручившись согласием народа. В последующие годы эта декларация была неоднократно повторена и в соответствии с нею велась широкая пропаганда. Эта декларация стала одной из основ политики Национального конгресса, а также, как это признавалось всеми, и политики Индии. Ни один человек и ни одна организация в Индии не выступили против неё."

Однак в 30-х роках ХХ ст. індійським політикам ставало все більш зрозумілим сутність нацизму і фашизму: "Между тем в Европе совершались перемены, появились Гитлер и нацизм. Конгресс немедленно отозвался на эти перемены и обсудил их, ибо Гитлер и его доктрина казались прямым воплощением и усилением того самого империализма и расизма, против которых Конгресс вел борьбу. Японская агрессия в Маньчжурии вызвала еще более сильную реакцию ввиду нашей симпатии к Китаю."

Проблема полягала в тому, що Англія була проти нацизму і фашизму, але водночас утримувала Індію в колоніальній залежності. Неру,

як і весь ІНК, відразу немогли визначитися щодо неї: "Становилось все более очевидным, что Гитлер превращался в господствующую силу в Европе, которая полностью нарушала прежнее равновесие сил и угрожала жизненным интересам Британской империи. Война между Англией и Германией становилась более вероятной. Какой же должна быть наша политика в случае возникновения этой войны?(...) Как мы сумеем согласовать наш национализм с нашим интернационализмом? Это был трудный вопрос при существующих обстоятельствах, трудный для нас, однако он не представил бы никаких трудностей, если бы английское правительство предприняло шаги, показывающие нам, что оно отказалось от своей империалистической политики в Индии и намерено полагаться на добрую волю народа."

Неру також намагався зробити власний вибір між національним і интернаціональним і при цьому він зауважує, що національними інтересами народу не можна жертвувати заради міжнародної солідарності: "Отдельные лица и небольшие группы людей могут проникнуться духом интернационализма и даже способны принести свои личные и непосредственные национальные интересы в жертву более высокой цели. Но народы относятся к этому иначе... Несколько месяцев назад лондонский «Экономист», касаясь английской внешней политики, писал: «Только такая внешняя политика, которая обеспечивает полную и очевидную защиту национальных интересов, имеет шансы на то, что она будет проводится последовательно. Ни одно государство не ставит интересы международного сообщества выше своих собственных интересов. Лишь при совпадении тех и других возможен сколько-нибудь действенный интернационализм».

Щодо Ганді (під впливом якого Неру перебував довгий час) автор "Відкриття Індії" так характеризує позицію лідера індійського народу щодо цієї проблеми: "Ганди сумел придать нашему националистическому движению новое направление.. Ганди был пламенным националистом, но в то же время он был человеком, который сознавал, что ему есть что сказать не только Индии, но и всему человечеству, и он горячо жаждал всеобщего мира. Желая независимости для Индии, он вместе с тем пришёл к убеждению, что единственной правильной целью, хотя бы и осуществимой лишь в отдаленном будущем, является создание всемирной федерации взаимозависимых государств. Он говорил: "Национализм в моем понимании значит, что моя страна должна обрести свободу, что, если нужно, вся моя страна должна умереть, чтобы человечество могло жить. Здесь нет места расовой ненависти. Пусть это будет нашим национализмом".

Така позиція Ганді підтримувалася не всіма тогочасними та сучасними політиками. Таку позицію висловлюють лише виняткові особистості, якою і був Ганді. Сам Неру мав дещо іншу думку: "Говоря о независимости Индии, мы мыслили ее себе не в плане изоляции. Мы, быть может, в большей мере, чем многие страны, понимали, что полная национальная независимость старого типа обречена на гибель и должна наступить новая эра всемирного сотрудничества. Поэтому мы неоднократно давали понять, что вполне готовы вместе с другими странами ограничить эту независимость в рамках какой-то международной системы."

Незадовго до II світової війни погляди індійських політиків щодо ролі Індії у війні вже не співпадають. Голова Національного конгресу Субхас Бос не схвалював заходи Конгресу проти Японії, Німеччини або Італії: «Субхас Бос став публично осуждать политику Конгресса, и в начале августа 1939 года Исполнительный комитет предпринял весьма необычный шаг, применив против него, одного из своих бывших председателей, дисциплинарные меры."

Таким чином, Неру сформулював позицію ІНК як: "Двустороннюю политику в отношении войны. С одной стороны, она выражала оппозицию фашизму, нацизму и японскому милитаризму, как в связи с их внутренней политикой, так и в связи с их агрессией в отношении других стран, горячее сочувствие жертвам этой агрессии и готовность принять участие в любой войне или любой иной попытке положить конец такой агрессии. С другой стороны, она делала упор на освобождение Индии."

Однак визволення Індії не могло бути без протистояння з Англією, яка використовувала індійські війська в боротьбі за своє панування в інших країнах: "Индийский народ издавна негодовал по поводу того, что наши войска посылались за границу в империалистических целях, часто для покорения или подавления других народов, с которыми у нас не было решительно никаких поводов к ссорам и чьим усилиям вернуть себе свободу мы сочувствовали. Индийские войска использовались в качестве наёмников (...) Две составные части этой двусторонней политики не вполне увязывались друг с другом, в и них был элемент взаимной противоречивости".

Неру згадував в своїй праці про спробу ІНК визначитись більш чітко в міжнародній політиці щодо позиції Індії перед війною: "Конгресс неоднократно осуждал фашистскую агрессию в Европе, Африке и на дальнем востоке Азии, так же как и предательство демократии английским империализмом в Чехословакии и Испании."

На початку II св. війни ІНК мав загрозу зі сторони Англії, яка і в

1914 році знехтувала інтересами Індії під приводом військового часу. Ці побоювання виправдовувалися заявою віце - короля Індії, що Англія також знаходиться в стані війни. Робочий комітет ІНК визначився з цього приводу в спеціальній заяві: "Если война ведется во имя защиты империалистических владений... то Индия не может связывать себя с ней. Если же в ней решается судьба демократии и мирового порядка, основанного на демократии, тогда Индия глубоко в ней заинтересована... Если Великобритания борется за сохранение и расширение демократии, она непременно должна покончить с империализмом в своих собственных владениях...".

Неру та більшість ІНК сподівались, що ця заява зможе подолати ці негаразди (протистояння) між Індією й Англією та визначить майбутнє обох країн після війни: "После войны выборные представители народа разработали бы постоянную конституцию и заключили бы с Англией договор, обеспечивающий наши взаимные интересы". Однак ці сподівання на той час виявилися марними, а індійському народу треба було ще вісім років боротись за свою незалежність. Дж. Неру став першим прем'єр-міністром незалежної Індії.

Авторка приходить до таких висновків щодо позиції Неру перед та на початку II св. війни:

1. В другій половині 20х - на початку 30х років ХХ ст. ІНК був проти війни без згоди власного народу;
2. Діяльність фашистів і нацистів викликала у індійських політиків осуд Італії, Німеччини та Японії, але імперереалістична політика Англії щодо Індії також не виправдовувалась;
3. Націоналізм Неру і Ганді мав певні відмінності: Теоретично Ганді погоджувався пожертвувати Індією заради блага людства, але Неру вважав можливість обмежити незалежність Індії заради всесвітнього співробітництва та нової міжнародної системи;
4. ІНК напередодні війни був готовий до війни з агресором за умови обов'язкового звільнення Індії;
5. Неру вбачав недолік Індії у тому, що боротьба за власне визволення не могла поєднуватися з використанням індійських військ в інших колоніях Англії;
6. Неру в своїх поглядах передбачав Атлантичну Хартію(1941), яка фактично заперечувала колоніалізм і імперереалізм в повоєнному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неру Д. *Открытие Индии*. Кн. 2. Москва, 1989. С. 222-244.

ДОЛЯ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (1939-1940 рр.)

Агресивна політика нацистської Німеччини, політика «умиротворення» агресора, автором якої була Англія та Франція, та провал радянських ініціатив щодо колективної безпеки призвели до підписання 23 серпня 1939 року Пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР, 28 вересня Договір про дружбу і кордон. Ці документи, а також відомі тепер секретні протоколи до Пакту свідчать про домовленість між Сталіним і Гітлером щодо нових кордонів за рахунок ліквідації незалежних країн. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, а Англія та Франція оголосили війну агресору. Так почалася II світова війна. 17 вересня 1939 року СРСР увів війська у Західну Україну і Західну Білорусію. В результаті Червона армія захопила десятки тисяч військовополонених розгромленої Польщі.

В. Молотов (голова Ради народних комісарів СРСР) на засіданні Верховної ради СРСР 31 жовтня 1939 року зауважив: «... оказалось достаточно короткого удара по Польше со стороны сперва германской армии, а затем – Красной армии, чтобы ничего не осталось от этого уродливого детища Версальского договора...» [1, 116]. Ці слова свідчать про активну інформаційну війну СРСР, яку успадкувала сучасна Росія. Німеччина також вдалася до інформаційної війни, що видно в словах імперського міністра закордонних справ Ріббентропа під час бесіди з японським кореспондентом: «Германия всегда хотела мира, а не войны. Война с Польшей была нам навязана вопреки всем благоразумным предложениям Фюрера. Также и на Западе объявила войну не Германия, а Англия и Франция» [2, 14].

Обґрунтування агресії СРСР проти Польщі засвідчив германський посол у Москві Шуленбург в секретній телеграмі до міністерства закордонних справ Німеччини 10 вересня 1939 р.: «... Затем Молотов подошел к политической стороне вопроса и заявил, что советское правительство намеревалось воспользоваться дальнейшим продвижением германских войск и заявить, что Польша разваливается на куски и что вследствие этого Советский Союз должен прийти на помощь украинцам и белоруссам, которым «угрожает» Германия. Этот предлог представит интервенцию Советского Союза благовидной в глазах масс и даст Советскому Союзу возможность не выглядеть агрессором» [1, 86-87]. Сучасна агресія Росії проти України на Донбасі успадкувала подібне пояснення потребою захисту російськомовного населення.

Доля військовополонених II Речі Посполитої залежала від їх національності, звання та походження. Польських солдатів української національності відпускали по домівках, а поляків відправляли до спеціально створених таборів. Більше 20 тисяч польських офіцерів було розстріляно в СРСР.

Відповідно постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 року за номером 1299-526 сс. визначені категорії осіб, які підлягають виселенню за цією директивою:

2. активні члени контрреволюційних організацій і члени їх сімей;
3. колишні жандарми, охоронники, керівний склад поліції, в'язниць та рядові поліцейські і тюремники при наявності компроматів;
4. колишні крупні поміщики, торговці, ...фабриканти... та великі чиновники колишніх буржуазних урядів разом з членами їх сімей;
5. колишні офіцери, на яких є компромат...;
6. члени сімей учасників контрреволюційних організацій, засуджених до вищої міри покарання...;
7. особи, які прибули по репартації із Німеччини, а також, які виїхали із Латвії до Німеччини, при наявності щодо них компроматів;
8. ті, хто втікали з колишньої Польщі і відмовились прийняти радянське громадянство;
9. проститутки, зареєстровані в поліції, які займаються старою діяльністю [4].

Як видно, більшість пунктів цієї постанови стосується громадян Польщі.

Постанову про розстріл польських військовополонених офіцерів було прийнято на Політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940 р. за підписами Сталіна, Молотова, Калініна, Берії, Кагановича та ін. Берія безпосередньо керував організацією розстрілу польських офіцерів. Відразу після смерті Сталіна 5 березня 1953 р. Берія побував в його кабінеті в Кремлі і вилучив та згодом знищив документи, на яких стояв його підпис, в тому числі й у справі польських офіцерів.

Багато років було оповито таємницею розстріл 21 857 офіцерів польської армії, які здалися в полон Червоній Армії. Нині встановлено, що 3897 осіб убито під Катинню, 6295 – у Калінінській (Тверській) області, 4403 – неподалік від Харкова. Місце поховання ще 7262 розстріляних польських офіцерів ще й досі невідоме. Нині встановлено свідка – 89-річну Г. Брагіну, яка свого часу жила на околиці Томська, біля залізничної станції Томськ-2. Ось її розповідь: «Це було до війни. Ми з чолові-

ком, він на залізниці працював, жили тоді в землянці на краю кладовища, біля самої вітки. І якимось вночі бачили: солдати і в'язні баграми вивантажували з вагонів мертвих людей. Вони були, пам'ятаю, голі, мерзлі. Тут же їх і закопували». Є свідчення й колишнього оперуповноваженого міського відділу НКВС Томська Олександра Ілліча Рижого. Він засвідчив, що в серпні 1943 р. на нараді, яку проводив начальник управління НКВС Новосибірської області комісар держбезпеки третього рангу Петровський, було поставлено завдання ліквідувати сліди того «спецховання». При цьому він випадково обмовився про те, що там «закопано поляків».

Слід зауважити, що після початку Другої світової війни до вересня 1941 р. в тиллові райони СРСР було вислано понад 389 тис. поляків, які перебували там в основному в таборах і в'язницях [3, 328-329].

Відомий радянський історик Семиряга М.І. в монографії «Тайны сталинской дипломатии 1939-1941» написав: «В период с начала апреля до середины мая 1940 г. находившиеся в ведении НКВД лагеря для военнопленных польских офицеров в Козельске, Осташкове и Старобельске были ликвидированы, а сами военнопленные в закрытых железнодорожных вагонах в течении нескольких дней перевезены к месту расстрела. Из Старобельска отправка началась 5 апреля 1940 г. В течении 10 дней было этапировано (как недавно установлено – в район Харькова) 1717 человек, из них: генералов - 8, полковники - 61, подполковников - 36, майоров - 106, капитанов - 436, других офицеров - 1170 [5, 134].

Про страту військовополонених Семіряга М.І. наводить спогади мешканців сіл: «Затем на автомашинах люди переправлялись в Катынский лес на Козьи горы. Через 20-25 минут автомашины возвращались на станцию к прибытию очередного эшелона. В это время жители близлежащих деревень (Шигулев, Киселев и другие) слышали из леса выстрелы и душераздирающие крики людей» [5, 135].

Семіряга М.І. повідомляє про реакцію нацистського керівництва на розстріл польських військовополонених після окупації відповідних областей: «13 апреля 1943 г. берлинское радио передало сообщение о том, что в районе Катыни (12 км западнее Смоленска) германские власти обнаружили захоронения 3 тыс. военнопленных польских офицеров, расстрелянных органами НКВД в 1940 г. Геббельс считал это сообщение сенсацией высшей категории важности, которая способна будет серьезно подорвать доверие СССР со стороны его союзников по антигитлеровской коалиции... Но ведущие страны антигитлеровской коалиции, будучи уверены, что это преступление совершил сталинский режим, все же не

пошли на ризик подорвать единство союзников в борьбе против общего врага» [5, с. 111].

У квітні 1990 р. в умовах перебудови до СРСР здійснив державний візит Президент Республіки Польща В. Ярузельський. Обидві сторони визнали, що польські офіцери у Катині стали жертвами керівника НКВС Л. Берії та його підлеглих. Сьогодні Україна та Польща намагаються будувати добросусідські відносини між державами та проводять заходи для польської та української громадськості для переосмислення історичних фактів минулого і успішної співпраці наших народів. Наприклад, 15 жовтня 2019 р. в Любліні та Кривому Розі відбулися суспільно-історичні дебати до 450-ліття Люблінської унії «Від Люблінської унії до Європейського Союзу».

Автор приходить до таких висновків:

- Страта польських військовополонених сталінським керівництвом є міжнародним злочином та не підлягає терміну давнини;

- Нацистське керівництво зробило невдалу спробу посварити СРСР зі своїми союзниками по антигітлерівській коаліції;

- Сталінське та нацистське керівництво в 1939-1940 рр. знищувало військову інтелігенцію Польщі для неможливості у майбутньому відродити її незалежність;

Україна та Польща наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. намагаються переосмислити історичні події минулого для ефективної співпраці наших держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. СССР – Германия. 1939. Сборник документов. / Вступ. ст.: В. Кашаускене, А. Эйдинтас. Вильнюс, 1989. – С. 116-120.
2. Там само, С. 13-14.
3. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ, 2002. С. 328-329.
4. Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 року №1299-526 сс. **Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945 рр.)**: Київ, 1998.
5. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. Москва, 1992. С. 111-140.

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКА ВІЙНА: ЧИ МОЖЛИВО «УМИРОТВОРИТИ» АГРЕСОРА?

Національна свідомість, хоробрість та самопожертва воїнів... Чи здатне все це протистояти високотехнічно оснащеним арміям? Говорячи сьогодні про російське вторгнення в Україну, багато хто проводить паралелі історії опору Фінляндії СРСР. Ми вважаємо, що ця історія дійсно повчальна для України. Прихильники «болючих компромісів з Росією» наводять Фінляндію як приклад успішного розвитку країни, яка погодилась співпрацювати з агресором. Проте заглибимось в історію.

Фінляндія була приєднана до Російської імперії у 1809 році і мала у її складі широку автономію. Після жовтневого перевороту та громадянської війни фінам вдалося побудувати самостійну ефективну демократичну державу. Проте з часом, Сталін заповзято почав збирати колишні володіння Російської імперії. Коли знищення Чехословаччини нацистами у 1938 р. продемонструвало небажання західних демократій воювати, СРСР домовився з нацистською Німеччиною про розподіл Східної Європи [1].

Відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа, до радянської «сфери впливу» ввійшли, зокрема, країни Балтії та Фінляндія. Після німецько-радянської агресії проти Польщі СРСР нав'язав державам Балтії «пакти про спільну оборону». Після чого розмістив свої війська на їх території. У жовтні 1939 настала черга Фінляндії.

Москва зажадала від Гельсінкі розміщення військової бази та обміну територіями – передати СРСР Карельський перешийок, відсунути кордон від Ленінграду. Натомість, Фінляндії мали б відійти більші за площею території Східної Карелії. «СРСР мав намір забрати території із великим промисловим потенціалом. Натомість фінам пропонували віддати неосвоені території в Карелії, де, крім моху та беріз, нічого не було», – зазначає редактор історичного фб-ресурсу Іван Гоменюк [5].

Погодитись на радянські вимоги означало б також передати СРСР лінію прикордонних укріплень. Саме так вчинила Чехословаччина, віддавши Німеччині Судети, після чого була стерта з політичної мапи Європи. Фіни ж обрали опір.

Невдовзі після цього стався так званий Манільський інцидент, що стало приводом для нападу радянських військ на Фінляндію. Причому радянське керівництво стверджувало, що не веде війни проти Фінляндії, а

лише допомагає «фінському народному уряду», який очолив більшовицький партфункціонер Отто Куусінен [5].

Проти Фінляндії було кинуте понад 400 тис. бійців і командирів Червоної армії, біля 1,5 тис. танків, 1,5 тис. гармат, 1,2 тис. літаків. Дії сухопутних військ підтримували кораблі Балтійського та Північного флотів, що значно перевищувало потенціал фінських збройних сил. Військові дії розгорнулись практично по всьому радянсько-фінському кордону, який мав протяжність 1 200 км. [4]

Слід відзначити, що на відміну від СРСР, який ціною репресій проти власних громадян і їх рабської праці створив величезну військову машину, розвиток фінської армії, як і української, обмежувало міністерство фінансів.

Населення Фінляндії в 1939 р. складало 3,5 млн. осіб, відповідно армія мирного часу не перевищувала 35 тис. осіб. На її озброєнні було 60 легких танків і півтори сотні бойових літаків. Фінські військові відчували дефіцит протитанкових гармат і мусили героїчно боротися з радянськими танковими армадами пляшками з горючою сумішшю – знаменитими з тієї війни «коктейлями Молотова» [4].

Відома «лінія Маннергейма» аж ніяк не нагадувала неприступну фортецю. 140 кілометрів захищало лише 130 довготривалих оборонних точок. До речі, на спорудження цих укріплень витратили менше бетону, ніж на побудований у 1993 році новий будинок Фінської національної опери [3].

Але фінам допомагала оборонятися природа рідної країни, розвинена мережа доріг. Кордон північніше Ладозького озера прикривали правічні ліси, скелі та озера.

А ще «сирість» Червоної Армії, офіцерський склад якої був знекровлений репресіями, а підготовка залишала бажати кращого. Град снарядів випускався «по площадям», а вогневі точки залишалися живими. Танки погано взаємодіяли з піхотою. Остання зазнавала важких втрат від фінських кулеметів, а броньовані машини, які проривалися до оборонних позицій без піхотного прикриття, знищувалися гранатами та запалювальними пляшками. На Карельському перешийку Червона Армія зазнала важких втрат, але не була розбита.

Франція та Британія показали, що готові надати фінам військову допомогу проте так, аби не спровокувати безпосередній конфлікт із СРСР. Проте з ряду причин не встигли це зробити.

На початку 1940 р. на Карельський перешийок прибуло радянське поповнення, і Червона Армія змогла перейти у рішучий наступ, неймовірними зусиллями і героїзмом солдат лінія Маннергейма була прорвана [4].

До березня 1940 року фінський уряд вичерпав мобілізаційні ресурси своєї країни і усвідомив, що, зовнішньої військової допомоги, окрім добровольців, Фінляндія від союзників не отримає. За цих умов стримати наступ Червоної Армії було неможливо. Виникла загроза повного захвату країни, за яким не важко було собі уявити сценарій включення Фінляндії до складу СРСР. Тому, уряд Фінляндії виступив з пропозицією почати мирні переговори. 7 березня в Москву прибула фінська делегація, а уже через п'ять днів був підписаний мирний договір [2].

Згідно з підписаним 12 березня 1940 року у Москві мирним договором, фінський уряд погодився на значні територіальні поступки. СРСР дісталося 10% території Фінляндії, де проживало 12% населення. Це були промислово розвинені райони, включаючи друге за величиною місто Фінляндії Вііпурі (нинішній Выборг).

Чому ж СРСР тимчасово відмовився від своїх планів повної окупації Фінляндії? СРСР прагнув уникнути прямого військового зіткнення з західними державами. Крім того, продовження військових дій загрожувало зв'язати надто багато частин Червоної армії на півночі. Сталін же прагнув сконцентрувати військову силу на західному напрямку. Влітку 1940 р. нацисти атакували і розгромили Францію. У цей час СРСР формально анексував країни Балтії, відібрав у Румунії Бессарабію та Північну Буковину.

Не залишили у спокої і Фінляндію. Вже наприкінці березня 1940р. поблизу кордонів Фінляндії з'явилася Карело-Фінська Радянська Соціалістична Республіка. Її очолив колишній керівник маріонеткового комуністичного уряду Фінляндії Отто Куусінен. Фактично це була «організаційна форма» для приєднання фінських територій до СРСР [3].

СРСР відкрито втручався у внутрішні справи Фінляндії, вказуючи, кого не можна обирати президентом, вимагаючи відпустити затриманих комуністичних активістів, які влаштували заворушення та ін. На відміну від 1939 р. фінський уряд намагався виконувати вимоги сусіда, аби уникнути продовження агресії. Проте навряд чи поступливість краще прислужилась би Фінляндії, ніж військовий опір, якби не зміна позиції Німеччини.

Після анексії Бессарабії війська СРСР наблизились до румунських нафтових родовищ – основного джерела нафти для окупованої нацистами Європи. Реакцією Гітлера стала підготовка плану війни проти СРСР. Фіни виглядали корисним союзником, тож їм запропонували приєднатися до походу проти більшовизму. Проте, на відміну від решти німецьких союзників, Фінляндія не підписала політичного договору з Німеччиною. Хоча це не завадило фінським військовим і Вермахту плідно співпрацювати.

Фінська армія не атакувала СРСР 22 червня 1941. Фінляндія не дозволила почати таку атаку розташованим на її території чотирьом німецьким дивізіям.

А СРСР же 25 червня здійснив масштабний авіаналіт на територію Фінляндії. У відповідь фінський парламент схвалив «оборонну війну» і фіни перейшли у наступ.

Через те, що кращі радянські частини були перекинуті на захід, фіни відносно легко повернули окуповані СРСР у 1940 році землі. Крім того, вони захопили значну частину радянської Карелії.

Втім, фіни дбали про те, щоб не надто сердити росіян та західних союзників. Хоч фінська армія і підійшла до Ленінграду, вона не обстрілювала і не бомбардувала місто. Також, попри німецький тиск, фіни не намагалися «перерізати» залізницю, якою з Мурманська йшов потік західної військової допомоги СРСР.

Наприкінці ж 1943 р. СРСР зажадав від Фінляндії відновлення кордону 1940 р. та подальших територіальних поступок, не кажучи вже про величезні репарації. Проте за виконанням умов перемир'я наглядали не окупаційні війська, а лише Союзна контрольна комісія. Справами країни відав фінський уряд, функціонували державні установи та основні політичні партії. Фінським військом керували ветерани боїв з Червоною армією.

Радянське керівництво не мало ілюзій щодо можливості «радянлізувати» Фінляндію без її окупації. Але у 1944 р. Німеччина ще здійснювала активний опір, а американські і британські війська просувалися на схід у Франції. Кожна радянська дивізія, залишена у Фінляндії, знижувала шанси СРСР посунути кордон свого впливу на захід.

Чому ж Фінляндію не окупували після 1945 р.? З тих же причин – у кінці 40-х окупаційні радянські війська забезпечували створення «соціалістичного табору».

Тривав збройний опір на заході України та у країнах Балтії. Потрібно було утримувати потужне армійське угруповання і на Далекому Сході. Потік радянської військової допомоги «плив» до Китаю, де тривала громадянська війна, і до Кореї, де така війна незабаром розпочалася.

А ще потреба СРСР переоснащувати авіацію реактивними літаками. Дорогий атомний проект, без успішної реалізації якого радянська імперія залишалася б другорядною потугою. І все це на фоні розваленної війною економіки.

А тим часом з Фінляндії вчасно йшли поставки за репараціями – десятки тисяч електродвигунів, сотні трансформаторів, залізничних локомотивів, риболовецьких суден, криголами, розбірні фінські будинки. Радян-

ська окупація порушила б ці поставки, натомість з'явилося б нове вогнище партизанської війни.

Тож у 1948 р. Кремль зробив вибір на користь «синиці у руці», підписавши з Фінляндією договір «Про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу» в обмін на зобов'язання Фінляндії відбивати напад на СРСР, спрямований через її територію. СРСР визнав фінський нейтралітет та право зберегти власний внутрішній устрій.

Які ж уроки з цієї війни може мати Україна? На думку кандидата політичних наук, українського фахівця з безпекових досліджень Максима Олександровича Паламарчука, їх декілька. Ми погоджуємось з ними і наводимо як приклад [3].

Перший. Хоробрість та самопожертва вояків не здатна змінити реалій співвідношення сил та рівня технічної оснащеності армій. Відповідне співвідношення українських та російських збройних сил є кращим, ніж Фінляндії та СРСР. Але спільним є головне – в обох випадках слабша армія не здатна завдати противнику стратегічної військової поразки.

Її роль – максимально підняти «ціну» ворожої агресії. Армія дозволяє зберегти незалежність. Але якщо співвідношення військових сил не зміниться (як це сталося у парі «Фінляндія – СРСР» у 1941 р.) – військо не може бути інструментом повернення втрачених територій.

Другий. Компроміси з агресором справді врятували Фінляндію. Але це сталося завдяки тому, що вона перебувала на периферії інтересів СРСР. Для сучасного Кремля «українське питання» завжди буде пріоритетним. Відтак українські поступки лише заохотять російських очільників до спроб його «остаточного вирішення».

І нарешті. Протистояння СРСР і Фінляндії припинилося тоді, коли Кремль відмовився від планів повернути «втрачений шматок імперії». Пошук справжнього, а не «холодного» миру між Росією та Україною почнеться тоді, коли Москва справді думатиме про Київ, як про сусідню столицю, а не про «матерь городов русских» [3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьманчук М.П. *Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії*. URL: ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36063/1/19_109-116.pdf
2. Гриневич В.А. *Радянсько-фінляндська війна 1939–1940*. URL: org.ua/?termin=Radiansko_finliandska_1939_1940
3. Паламарчук Максим *Радянсько-фінська війна: завдання - вижити. Три уроки для України*. URL: texty.org.ua/pg/article/editorial/read/75019/Radanskofinska_vijna_zavdanna_vyzhyty_Try_uroky

4. Цимбаленко Ірина Радянсько-фінська війна 1939-1940 рр.
memory-book.org.ua/Researches/Finland.aspx
5. Шурхало Д. Український фактор у Радянсько-фінській війні 1939-1940 років URL: radiosvoboda.org/a/28180903.html
6. 30.11.1939 – розпочалася радянсько-фінська війна («Зимова війна»).
URL: territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=533

Документальні відео

1. Война СССР - Финляндия, 1939 - 1940, (Зимняя война), официальный фильм. URL: youtube.com/watch?v=9N2BKfo8x8w
2. Оккупация. Зимняя война. Финляндия. URL: youtube.com/watch?v=ukNW6PStXRc&t=2113s
3. Таємниці Фінської війни. URL: youtube.com/watch?v=tw6yY9sNZy0

МОСКОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1939 РОКУ¹

(Усний виступ В. Кутькова на основі відповідного матеріалу із Wikipedia)

Московські переговори (також тристоронні радянсько-франко-британські переговори в Москві, англ. Triple alliance negotiations) - тристоронні переговори про укладення договору про взаємодопомогу між СРСР, Великобританією і Францією (квітень - серпень 1939 року). Переговори були перервані у зв'язку з підписанням договору про ненапад між СРСР і Німеччиною.

У березні 1939 року в результаті Мюнхенської змови і наступних подій Чехословаччина припинила своє існування як єдина держава. 14 березня Словацька республіка проголосила «незалежність під захистом» Третього рейху. 15 березня німецькі війська вступили в Прагу і окупували частину Чехії. Німеччина оголосила про створення в Чехії Протекторату Богемії і Моравії. 14-18 березня Угорщина за підтримки з боку Польщі окупувала Закарпаття.

Ще в жовтні 1938 року, після анексії Судетської області, Німеччина зажадала від Польщі передачі Німеччині Вільного міста Данцига, згоди на прокладку автостради і залізниці в Східну Пруссію через польське Помор'я, а також приєднання Польщі до Антикомінтернівського пакту (або, принаймні, відкритого заяви польського керівництва про те, що Польща є політичним партнером Німеччини і стратегічним противником СРСР).

21 березня 1939 року через тиждень після остаточного розділу Чехословаччини, Гітлер в своєму меморандумі знову повернувся до вимог по Данцигу. 26 березня уряд Польщі офіційно відповів відмовою на меморандум Гітлера. Тим часом 21-23 березня Німеччина під загрозою застосування сили змусила Литву передати їй Мемельську (Клайпеди) область.

Дії Німеччини навесні 1939 року в відношенні Чехословаччини, Литви, Польщі та Румунії змусили Великобританію і Францію зайнятися пошуком союзників для стримування німецької експансії.

18 березня, в зв'язку з звітками про підготовлюваний пред'явленні Німеччиною ультиматуму Румунії, виконання якого повинно було поставити її економіку на службу Рейху, нарком закордонних справ СРСР М. М. Литвинов через англійського посла в Москві запропонував скликати конференцію шести країн - СРСР, Англії, Франції, Румунії, Польщі та Туреччини - з метою запобігання подальшої німецької агресії. Однак англійська сторона знайшла цю пропозицію «передчасним» і запро-

¹ Оригінальний текст: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Московские_переговоры_\(1939\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Московские_переговоры_(1939))

понувала обмежитися спільною декларацією Англії, Франції, СРСР і Польщі про зацікавленість названих країн у збереженні незалежності і цілісності держав Східної і Південно-Східної Європи.

В умовах кризи 1939 року для Франції першорядне значення мало усунення загрози з боку Німеччини, тому Париж більш активно виступав за створення антинімецької військової коаліції за участю не тільки Польщі, а й СРСР. При цьому французьке керівництво прагнуло покласти основний тягар війни на своїх східноєвропейських союзників. На політику Франції значний вплив чинила Великобританія. При цьому в Парижі не виключали можливості досягнення нової домовленості з Німеччиною, для тиску на яку використовувалися переговори з Москвою.

У Великобританії переговори з Москвою розглядалися лише як засіб тиску на Берлін. Крім того, залучаючи СРСР до забезпечення безпеки країн Східної Європи, Лондон одночасно намагався уникнути того, щоб ці зусилля не штовхнули ці країни - як правило, налаштовані антирадянськи, - в табір союзників Німеччини. Тому Великобританія намагалася зробити угоду з Москвою максимально широким і розпливчастим, що не зачіпають інтереси східноєвропейських країн.

17 квітня 1939 року між СРСР запропонував укласти англо-франко-радянський договір про взаємодопомогу такого змісту:

«1. Англія, Франція, СРСР укладають між собою угоду терміном на 5-10 років про взаємне зобов'язання надавати одна одній негайно усіялку допомогу, включаючи військову, у випадку агресії в Європі проти лютого з договірних держав.

2. Англія, Франція, СРСР зобов'язуються надавати всіялку, в тому числі і військову, допомогу східноєвропейським державам, розташованим між Балтійським і Чорним морями і межують з СРСР, в разі агресії проти цих держав.

3. Англія, Франція, СРСР зобов'язуються в найкоротший термін обговорити і встановити розміри і форми військової допомоги, що надається кожним з цих держав на виконання §1 і 2.

4. Англійський уряд роз'яснює, що обіцяна їм Польщі допомогу має на увазі агресію виключно з боку Німеччини.

5. Існуючий між Польщею і Румунією договір оголошується діючим при всякій агресії проти Польщі та Румунії, або ж зовсім скасовується як спрямований проти СРСР.

6. Англія, Франція і СРСР зобов'язуються після відкриття військових дій не вступати в які б то не було переговори і не укладати миру з агресорами окремо один від одного і без загального всіх трьох держав згоди.

7. Відповідне угода підписується одночасно з конвенцією, має бути виробленої в силу §3.

8. Визнати за необхідне для Англії, Франції і СРСР вступити спільно в переговори з Туреччиною про особливе угоді про взаємну допомогу".

Переговори почалися в квітні, проте довгий час просування вперед на них не відзначалося. 17 квітня Литвинов, у відповідь на англійське пропозицію дати Польщі односторонні гарантії також і з боку СРСР, запропонував проект англо-франко-радянського договору про взаємодопомогу, що передбачає «усіляку, в тому числі і військову, допомогу східно-європейським державам, розташованим між Балтійським і Чорним морями і межує з СРСР, в разі агресії проти цих держав ". У відповідь Франція запропонувала обмежитися короткою декларацією про наміри: надавати військову підтримку один одному або солідарну підтримку країнам Центральної та Східної Європи в разі німецької агресії проти будь-кого з фігурантів.

На думку Черчилля: «Перешкодою до укладення такої угоди (з СРСР) служив жах, який ці самі прикордонні держави відчували перед радянською допомогою у вигляді радянських армій, які могли пройти через їх території, щоб захистити їх від німців і попутно включити в радянсько комуністичну систему. Адже вони були самими лютими супротивниками цієї системи. Польща, Румунія, Фінляндія і три прибалтійські держави не знали, чого вони більше боялися, - німецької агресії або російського порятунку. Саме необхідність зробити такий страшний вибір паралізувала політику Англії і Франції».

4 липня 1939 року міністр закордонних справ Великобританії Е. Галіфакс на засіданні зовнішньополітичного комітету парламенту виніс на розгляд два варіанти:

Зрив переговорів;

Висновок обмеженого пакту.

Сам міністр пояснив свою позицію так: «Наша головна мета в переговорах з СРСР полягає в тому, щоб запобігти встановленню Росією будь-яких зв'язків з Німеччиною".

3 травня, коли стало ясно, що Великобританія і Франція не прийняли радянську пропозицію, народним комісаром закордонних справ замість М. М. Литвинова був призначений В. М. Молотов, за сумісництвом залишився главою РНК СРСР.

2 червня на московських переговорах СРСР вручив Великобританії і Франції новий проект договору. Він передбачав зобов'язання для всіх сторін в разі агресії негайно надати допомогу, включаючи військову,

іншим учасникам договору, а також східноєвропейським державам, що межує з СРСР.

Згідно англо-французьким проектом угоди від 27 травня (з радянськими поправками від 2 червня), який був узятий за основу подальших переговорів, вступ союзу в силу передбачалося в наступних випадках:

- в разі нападу однієї з європейських держав (тобто Німеччини) на одну з договірних сторін;
- в разі німецької агресії проти Бельгії, Греції, Туреччини, Румунії, Польщі, Латвії, Естонії або Фінляндії (передбачалося, що договірні сторони дадуть гарантії захисту всім цим державам);
- в разі, якщо одна зі сторін буде залучена у війну через надання допомоги на прохання третьої європейської країни.

Тим часом Естонія і Латвія висловилися проти гарантій з боку Великобританії, Франції і СРСР і 7 червня уклало з Німеччиною договори про ненапад. Фінляндія і Литва також відмовлялися приймати радянські гарантії (Литва підписала договір про ненапад з Німеччиною ще в березні 1939 року). СРСР, проте, продовжував наполягати на включенні в англо-франко-радянський договір положення про гарантії прибалтійським державам або укладення простого тристороннього договору без гарантій третім країнам.

8 липня Великобританія і Франція констатували, що договір з СРСР в цілому узгоджений, проте радянська сторона висунула нові вимоги (мова йде про розширену формулювання поняття «непряма агресія», що не відповідала міжнародним правом), відмовившись йти на будь-які поступки.

У радянському варіанті «непряма агресія» визначалася таким чином:

"Вираз «непряма агресія» відноситься до дії, на яке будь-яка з вказаних вище держав (країни, прикордонні з СРСР, а також Бельгія і Греція) погоджується під загрозою сили з боку іншої держави або без такої загрози і яке тягне за собою використання території і сил даної держави для агресії проти нього або проти однієї з договірних сторін".

Це було розцінено представниками Великобританії і Франції як вимога СРСР надати йому можливість за бажанням і під будь-яким приводом вводити свої війська в сусідні країни. Зі свого боку, британські та французькі учасники переговорів пропонували вважати непрямою агресією тільки

... дії, на які відповідне держава дала свою згоду під загрозою застосування сили з боку іншої держави і які пов'язані з відмовою цієї

держави від своєї незалежності або свого нейтралітету. Тобто, на відміну від радянської формули, був відсутній пункт «або без такої загрози».

10 липня на засіданні зовнішньополітичного комітету британського парламенту, для того щоб запобігти зриву переговорів з СРСР, фактично зайшли в глухий кут, Галіфакс запропонував дати згоду на одночасне підписання політичного і військового угод і почати переговори про зміст військового угоди. Галіфакс зауважив, що «військові переговори затягнуться на дуже тривалий період».

Тільки 25 липня англійське, а 26 липня і французький уряд прийняли пропозицію СРСР приступити до переговорів про укладення військової конвенції і висловили готовність послати своїх представників до Москви. Переговори почалися 12 серпня. Відразу ж з'ясувалося, що французька делегація на чолі з генералом Ж.Думенком має повноваження тільки на ведення переговорів, але не на підписання угоди, а англійська делегація на чолі з адміралом Реджинальдом Дракса взагалі не має письмових повноважень.

Адмірал Дракс спробував вийти зі скрутного становища, заявивши, що якби нараду було перенесено в Лондон, то він мав би всі необхідні повноваження, проте глава радянської делегації під загальний сміх заперечив, що «привезти папери з Лондона до Москви легше, ніж їхати в Лондон такій великій компанії». Зрештою адмірал обіцяв запросити у свого уряду письмові повноваження, які були ним отримані тільки 21 серпня. Незважаючи на відсутність у адмірала Дракса повноважень, радянська делегація заявила, що не заперечує проти продовження роботи наради. З 13 по 17 серпня відбулося сім засідань, на яких сторони обмінялися повідомленнями про свої збройних силах і планах на випадок гітлерівської агресії. Від імені Англії виступали адмірал Дракс, маршал авіації Бернетт і генерал Хейвуд; від імені Франції - генерал Думенко, Вален і капітан Війоме; від імені СРСР - начальник генерального штабу Б. М. Шапошников, начальник військово-повітряних сил А. Д. Локтіонов і нарком військово-морського флоту Н. Г. Кузнецов.

Чемберлен не вірив ні в можливість досягнення угоди з СРСР, ні в військовий потенціал Червоної Армії, сподівався використовувати переговори лише як засіб тиску на Гітлера і тому всіляко їх затягував.

Рукописна інструкція Сталіна Ворошилову від 7 серпня, зокрема, свідчила:

1. Секретність переговорів за згодою сторін.
2. Перш за все викласти свої повноваження щодо ведення переговорів з англо-французької військової делегацією про підписання військової конвенції, а потім запитати керівників англійської та французької

делегацій, чи є у них також повноваження від своїх урядів на підписання військової конвенції з СРСР.

3. Якщо не виявиться у них повноважень на підписання конвенції, висловити подив, розвести руками і «шанобливо» запитати, для яких цілей направило їх уряд в СРСР.

4. Якщо вони дадуть відповідь, що вони спрямовані для переговорів і для підготовки справи підписання військової конвенції, то запитати їх, чи є у них будь-якої план оборони майбутніх союзників, тобто Франції, Англії, СРСР і т. Д. Проти агресії з боку блоку агресорів у Європі.

5. Якщо у них не виявиться конкретного плану оборони проти агресії в тих чи інших варіантах, що мало ймовірно, то запитати їх, на базі яких питань, якого плану оборони думають англійці і французи вести переговори з військовою делегацією СРСР.

6. Якщо французи і англійці все ж будуть наполягати на переговорах, то переговори звести до дискусії по окремим принципових питань, головним чином про пропуск наших військ через Віленський коридор і Галичину, а також через Румунію.

7. Якщо з'ясується, що вільний пропуск наших військ через територію Польщі та Румунії є виключеним, то заявити, що без цієї умови угода неможлива, так як без вільного пропуску радянських військ через зазначені території оборона проти агресії в будь-якому її варіанті приречена на провал, що ми не вважаємо за можливе брати участь в підприємстві, заздалегідь приреченому на провал.

8. На прохання про показ французької та англійської делегаціям оборонних заводів, інститутів, військових частин і військово-навчальних закладів сказати, що після відвідування льотчиком Ліндбергом СРСР в 1938 р Радянський уряд заборонило показ оборонних підприємств і військових частин іноземцям, за винятком наших союзників, коли вони з'являться.

14 серпня на переговорах з військовими місіями Великобританії і Франції радянська сторона підняла питання про прохід Червоної Армії через Польщу, по виленському і галицьких коридорах - без чого, на думку радянської сторони, не могла бути відображена можлива німецька агресія. Це виявилось «мертвою точкою», на якій переговори застигли. Поляки відмовлялися пропускати Червону Армію через свою територію, незважаючи на тиск з боку Франції. Відомо афористичний вислів, сказане Беком французького посла: "З німцями ми ризикуємо втратити свою свободу, а з росіянами - свою душу". 17 серпня в переговорах була зроблена перерва.

17 і 20 серпня глава французької військової місії генерал Думенк повідомляв з Москви в Париж: "Не підлягає сумніву, що СРСР бажає укласти військовий пакт і не хоче, щоб ми перетворювали цей пакт на порожній папірець, що не має конкретного значення. Провал переговорів неминучий, якщо Польща не змінить позицію».

Американський журналіст Вільям Ширер стверджує: "Незважаючи на поширену в той час не тільки в Москві, але і в західних столицях думку, що Англія і Франція нічого не робили з метою схилити Польщу до того, щоб вона пропустила через свою територію радянські війська для захисту від німців, з опублікованих нещодавно документів слід, що це не так. Англія і Франція просунулися в цій справі далеко, але недостатньо далеко. З цих документів зрозуміло також, що поляки проявили незбагненну дурість».

17-19 серпня Великобританія і Франція уточнювали позицію Польщі щодо проходу Червоної Армії і намагалися домогтися її згоди, але Варшава залишилася при своїй думці. Вранці 21 серпня почалося останнє засідання англо-франко-радянських військових переговорів, в ході якого стало ясно, що переговори зайшли в глухий кут. Проте формально переговори перервані були. 22 серпня радянська преса повідомила про майбутній приїзд до Москви Ріббентропа для укладення пакту про ненапад, при цьому СРСР інформував Британію і Францію, що «переговори про ненапад з Німеччиною не можуть жодним чином перервати або сповільнити англо-франко-радянські переговори". У той же день Франція спробувала знову домогтися від Польщі згоди на прохід Червоної Армії, щоб мати можливість обмежити значення майбутнього радянсько-німецького пакту або зірвати його підписання. Глава французької військової місії, що отримав нарешті повноваження на підписання військової конвенції, намагався 22 серпня настояти на продовженні військових переговорів, але глава радянської військової місії, пославшись на те, що "позиція Польщі, Румунії, Англії невідома", запропонував не поспішати з продовженням переговорів.

